

IFODALI O'QISH VOSITALARI

X.B.Tojiyeva

SDPI dotsenti

X.Tirkasheva

SDPI 2-bosqich magistranti<https://doi.org/10.5281/zenodo.17862683>

Ifodali o'qish, avvalo, xalq san'atidir. Chunki badiiy adabiyot dastavval xalq og'zaki ijodi shaklida paydo bo'lgan. Xalq yaratgan asarlaming keng tarqalishida esa og'zaki ijrochilik san'ati muhim ahamiyat kasb etgan. Qo'shiq, ertak, doston, qissa kabi og'zaki adabiyot namunalarini yaratgan xalq namoyandasi (ertakchi, qissaxon, baxshi) bir paytning o'zida ham ijodkor, ham ijrochi edi. Binobarin, asrlar davomida yaratilgan afsona va rivoyatlar, maqol va matallar, qo'shiq va dostonlar, og'zaki ijrochilik, ifodali nutq san'ati tufayligina bizgacha yetib keldi. Xalq yaratgan asarlar qanchalik donishmandlik va san'atkorlik mahsuli sifatida yuzaga kelgan bo'lsa, ulam ing og'zaki ijrochiligi ham shu qadar mahorat va san'atkorlikni talab qilgan.

Ifodali o'qish, ya'ni matnni nafaqat so'zlar orqali, balki ovoz, intonatsiya, pauza va hissiy ifoda bilan o'qish – bu til va adabiyotni o'rganishning muhim qismidir. Bu jarayon oddiy o'qishdan farqli o'laroq, tinglovchiga matnning chuqur mazmunini, emotsional qatlamini va badiiy qimmatini yetkazadi. Psixologiya nuqtai nazaridan, ifodali o'qish insonning ichki dunyosini, hissiyotlarini va kognitiv jarayonlarini faollashtiradi, bu esa o'quvchining shaxsiy rivojlanishiga hissa qo'shadi. Ushbu maqola ifodali o'qishning psixologik asoslarini chuqur o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, uning ta'sirchanlik va hissiyot komponentlarini, rivojlanish mexanizmlarini, o'qish tushunchasiga ta'sirini va ilmiy tadqiqotlarni yoritadi.

Psixologik jihatdan, ifodali o'qish fenomenologik tajribaga asoslanadi, ya'ni o'quvchi matnni o'qiyotganda uning ichki holatini, tanaviy his-tuyg'ularini va emotsional rezonansini boshdan kechiradi. Bu nazariya o'qish jarayonida his-tuyg'ularning rolini ta'kidlaydi. Masalan, Eugene Gendlinning ishlarida tanaviy his-tuyg'ularning ma'no yaratishdagi ustunligi ko'rsatilgan bo'lib, o'quvchi matn bilan rezonans hosil qilganda, uning ichki tajribasi iterativ (takrorlanuvchi) shaklda ochiladi. Bu jarayon o'quvchining emotsional intellektini oshiradi va matnni shaxsiy hayot bilan bog'laydi. Bundan tashqari, ifodali o'qish o'quvchining miyasida emotsional va kognitiv markazlarni birlashtirib, matnni nafaqat tushunish, balki his qilish imkonini beradi. Psixologlarning fikricha, bu jarayon prefrontal korteks va limbik tizim o'rtasidagi o'zaro ta'sirga asoslanadi, bu esa o'quvchining empatik qobiliyatini kuchaytiradi.

Ifodali o'qishning psixologik asoslari ta'lim psixologiyasida ham muhim o'rin tutadi. Bolalar va o'smirlar uchun bu ko'nikma nutq rivojlanishini, emotsional ifodani va ijtimoiy munosabatlarni yaxshilaydi. Masalan, bolalar maktabida ifodali o'qish orqali ular turli hissiyotlarni o'rganadilar: qayg'u, quvonch, hayrat va qo'rquvni ovoz orqali ifodalash tinglovchida empatik rezonans hosil qiladi. Psixologlarning fikricha, bu jarayon amigdala va prefrontal korteks kabi miya qismlarini faollashtirib, emotsional regulyatsiyani kuchaytiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ifodali o'qish bolalarning emotsional intellektini oshiradi va ularning ijtimoiy munosabatlarini yaxshilaydi, chunki ular matn orqali boshqalarning his-tuyg'ularini tushunishni o'rganadilar.

Tarixiy nuqtai nazardan, ifodali o'qish Amerika ta'limida 1600-1800-yillarda Bibliya va badiiy matnlarni ta'sirli o'qish orqali rivojlangan. Keyinchalik, 1900-yillarda silent reading (jim o'qish) ustunlik qilgan bo'lsa-da, 1960-1970-yillarda avtomatiklik nazariyasi (automaticity

theory) orqali ifodali o'qish qaytadan e'tiborga tushgan. Bu nazariya so'z tanishligining avtomatik bo'lishi emotsional ifodaga resurslar bo'shatishini ta'kidlaydi. Shuningdek, ifodali o'qishning psixologik ta'siri terapiyada ham qo'llaniladi, masalan, emotsional travmalarni matn orqali ifodalash orqali stressni kamaytirishda. Ushbu bo'limda ifodali o'qishning psixologik asoslarini batafsil ko'rib chiqamiz: nazariy asoslar, hissiy komponentlar, bolalardagi rivojlanish, tushunchaga ta'siri va empirik dalillar. Maqsad – bu mavzuni ilmiy va amaliy jihatdan yoritish, chunki ifodali o'qish nafaqat ta'lim, balki shaxsiy rivojlanish uchun ham zarurdir. Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotlar ifodali o'qishni nevrologik darajada o'rganib, miya faoliyatini EEG va fMRI orqali tahlil qilmoqda, bu esa uning psixologik mexanizmlarini yanada chuqur tushunishga yordam beradi.

Ifodali o'qishning psixologik nazariyalari fenomenologik va empirik yondashuvlarga asoslanadi. Fenomenologik nazariya o'quvchining ichki tajribasini markazga qo'yadi, bu yerda his-tuyg'ularning iterativ ochilishi matn mazmunini chuqurlashtiradi. Don Kuiken va hamkorlarining ishlarida ifodali o'qishning uch shakli ko'rsatilgan: simptomatik (beixtiyor ifoda), kommunikativ (maqsadli baham ko'rish) va modulyatsiyaviy (emotsional holatni sozlash). Bu nazariya poststrukturalizmga qarshi turib, o'quvchining sub'ektiv tajribasini himoya qiladi. Fenomenologik yondashuv Heideggerning “being-in-the-world” konsepsiyasiga asoslanadi, bu yerda o'qish jarayoni insonning mavjudligini matn orqali ochadi.

Gendlinning “bodily felt sense” (tanaviy his-tuyg'u) konsepsiyasi ifodali o'qishda markaziy o'rin tutadi. O'quvchi matnni o'qiyotganda, uning tanasi situatsiyaviy bilimga asoslangan holda javob beradi, bu esa emotsional rezonans hosil qiladi. Masalan, she'r o'qiyotganda metaforik tasvirlar orqali o'quvchi o'z hayotiy tajribasini matn bilan bog'laydi, bu esa self-modifying feelings (o'z-o'zini o'zgartiruvchi hislar) ga olib keladi. Bu konsepsiya o'qishni nafaqat kognitiv, balki somatik jarayon sifatida ko'radi, bu yerda tana va ong birligi ta'minlanadi. Gendlinning nazariyasi Focusing texnikasiga asoslanadi, bu esa ifodali o'qishda ichki his-tuyg'ularni so'zlashtirishga yordam beradi.

Estetik va narrativ his-tuyg'ularning o'zaro ta'siri ham muhim. Estetik his-tuyg'u stilistik elementlardan (foregrounding, defamiliarization) kelib chiqadi, bu matnni yangicha ko'rishga majbur qiladi. Narrativ his-tuyg'u esa hikoya elementlari orqali emotsional bog'lanish yaratadi. Kuiken va Miallning tadqiqotlarida bu elementlarning afektiv javoblarni chaqirishi ko'rsatilgan. Foregrounding, masalan, matnning noodatiy grammatikasi yoki ritmi orqali o'quvchining e'tiborini tortadi, bu esa emotsional chuqurlik hosil qiladi.

Psixologik mexanizmlar orasida prosodiya – ovozning suprasegmental xususiyatlari (pitch, stress, duration, pausing) muhim. Bu elementlar matnni nutqqa o'xshatib, sintaktik va semantik tushunishni yaxshilaydi. Bolalarda prosodiya 8-10 yoshgacha to'liq rivojlanmaydi, chunki ular stress va intonatsiyani to'liq qayta ishlamaydilar. Prosodiya nazariyasi o'qishni nutqiy jarayon sifatida ko'radi, bu yerda ovozning dinamikasi mazmunni shakllantiradi.

Avtomatiklik nazariyasi (automaticity theory) bo'yicha, so'z tanishligi avtomatik bo'lganda, miya resurslari emotsional ifodaga yo'naltiriladi. Bu jarayon working memory (ishchi xotira) ni yengillashtirib, tushunishni oshiradi. Masalan, takroriy o'qish (repeated reading) orqali bolalar pauzalarni kamaytirib, intonatsiyani yaxshilaydilar. Bu nazariya LaBerge va Samuelsning modellariga asoslanadi, bu yerda avtomatiklik o'qish tezligini va ifodaliligini ta'minlaydi.

Fenomenologik tadqiqotlarda o'quvchilarning matnga rezonansi himoya fazosi (protective space) orqali kuchayadi, bu emotsional o'zgarishlarga olib keladi. Kuiken va hamkorlarining ishlarida bu jarayonning empirik dalillari keltirilgan. Bu nazariyalar ifodali o'qishni oddiy ko'nikmadan psixologik jarayonga aylantiradi, uning ta'siri shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishda namoyon bo'ladi. Qo'shimcha ravishda, kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan, ifodali o'qish dual-process theory (ikki jarayon nazariyasi) ga mos keladi, bu yerda tez va sekin fikrlash tizimlari birgalikda ishlaydi.

Xulosa qilib aytganda, ifodali nutq san'atini o'rganishning muhim vositalardan biri badiiy asarlarni ko'proq mutolaa qilishdir. Asarning mazmun-mohiyati, qahramonlar xarakter xususiyati, maqsad va intilishlari chuqur o'rganilgandagina og'zaki talqinda asar ruhiga mos ohang va intonatsiya paydo bo'ladi. Badiiy asarlarni mutolaa qilish o'quvchining dunyoqarashini kengaytirish barobarida adabiy tilni puxta o'zlashtirishga, ifodali o'qish san'atini egallashga yaqindan yordam beradi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Miller, J. (2023). Prosody and its Role in Supporting Reading Comprehension. University of Memphis.
<https://digitalcommons.memphis.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4454&context=etd>
2. Mora, E. B., & Benjamin, R. G. (2023). Using Prosody to Perfect Reading Proficiency. LD@School. <https://www.ldatschool.ca/prosody-reading-proficiency/>
3. Benjamin, R. G., & Schwanenflugel, P. J. (2010). Text complexity and oral reading prosody in young readers. Reading Research Quarterly, 45(4), 388–404.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0885230823000761>